विज्ञेया एते सप्तोपधातवः। शरीरस्थसप्तधातुभवसप्तोपधातवो यथा। "स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति। शुद्धमांसभवस्नेहो यः सा सङ्कीर्त्यते वसा। स्वेदोदन्तास्तथा केशास्तथैवौजश्च सप्तमम्। इति धातुभवाज्ञेया एते सप्तोपधातवः" इति सुखबोधः। ११लोकेषु १२वस्तुनि शब्दार्थचि०।

रसादेर्धातुवाच्यतायां निरुक्तिस्तत्कर्माणि च भावप्र० उक्तानि यथा "एते सप्तस्वयं स्थित्वा देहं दधति यन्नृणाम्। रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्राणि धातवः। प्रीणनं जीवनं लेपः स्नेहो धारणपूरणे। गर्भोत्पादश्च कर्माणि धातूनां कथितानि च। रसादीनां धातूनां क्रमेण प्रीणनादिकर्माणीति बोध्यम्। एतेषाञ्च पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वं तच्च कायशब्दे १९०८ पृ० दर्शितम्। उपधातवः तद्गुणाश्च भावप्र० अन्यथोक्ताः यथा

"सप्तोपधातवः स्वर्णमाक्षिकं तारमाक्षिकम्। तुत्थं कांस्यञ्च रीतिश्च सिन्दूरं च शिलाजतु। उपधातुषु सर्वेषु तत्तद्धातुगुणा अपि। सन्ति किन्त्वेषु तेऽत्रोनास्तत्तदंशाल्पभावतः"। तत्र स्वर्णादिधातौ "दह्यन्ते ध्मायमानानां धातूनां हि यथा मलाः" मनुः। उपधातवश्च गौणधातवस्तेन तत्रापि धातुशब्दप्रवृत्तिः। अतएव उपधात्वभिप्रायेण गैरिकादीनां धातुशब्दवाच्यता दृश्यते यथा "न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र" "अकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम्" कुमा०। "वर्द्धयन्निव तत् कूटान् उद्धूतैर्धातुरेणुभिः" रघुः। "त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलायाम्" मेघ०। "अद्रीणामिव कूटानि धातुरक्तानि शेरते" भा० आ० १९ अ०। १३देहादिधारके आत्मनि "स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे विशुद्धे शुक्रशोणिते। पञ्च धातून् स्वयं षष्ठः आदत्ते युगपत् प्रभुः" याज्ञ०। "पञ्च धातून् पृथिव्यादिपञ्चभूतानि शरीरारम्भकतया षष्ठश्चिद्धातुरात्मा प्रभुः शरीरारम्भकादृष्टकर्मयोगितया समर्थः युगपदादत्ते भोगायतनत्वेन स्वीकरोति" मिता० आकाशादौ "तदव्ययमनुद्रिक्तं सर्वव्यापि ध्रुवं स्थिरम्। नवद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पञ्चधातुकम्" भा० आश्व० ३६ अ०। "भूतेषु धातवः पञ्च ब्रह्मा तानसृजत् पुरा। आवृता यैरिमे लोकाः महाभूताभिसंज्ञिताः" भा० शा० १८४ अ०। "अन्नमशितं त्रेधा विधीयते तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत् पुरीषम्" छा०उप०। प्रभृतौ "धातोः स्थाने इवादेशं सुग्रीवं संन्यवेशयत्"। "अवेक्ष्य धातोर्गमनार्थमर्थवित्" रघुः। रसादौ "शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च। नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धाः न च भस्माप्यदृश्यत" भा० व० २८९ अ०। परमेश्वरे "अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः" विष्णुस०। धातुर्विरिञ्चेरुत्कृष्टः इति वा नामद्वयं कार्य्यकरणात् प्रपञ्चधारणात् वा चिद्धातुः" भा०। "वायुं पूर्वमथो सृष्ट्वा यो धातुर्धातुसत्तमः। धारणाद्धातुशब्दञ्च लभते लोकसंज्ञितम्" हरिवं० २० अ०। केशाद्युपधातौ "काकपदमक्षिका केशधातुयुक्तानि शर्कराविद्धम्" वृ० सं० ८० अ०। १४धारके। "अत्यं हविः सचते सच्च धातु चारिष्टगातुः" ऋ० ५।४४।३। "धातु सर्वधारकम्" भा०। १५प्रकारे "त्रिधातवः परमा अस्य गावः" ऋ० ५।५०।४ "त्रिधातुः प्रथयद्विभूम" "त्रिधातुः त्रिप्रकारः" भा०

धातुकासीस न० धातुरूपं कासीसम्। कासीसे उपधातुभेदे हेमच०। [२देशभेदे च। २कूर्म्मविभागशब्दे दृश्यम्।

धातुकुशल त्रि० धातुषु कुशलः। १धातुक्रियायां कुशले।

धातुक्षय पु० धातूनां क्षयो यत्र। कासरोगभेदे।

धातुघ्न त्रि० धातुं स्वर्णादि हन्ति हन–टक्। १धातुनाशनशीले २काञ्जिके न० हेमच०। तस्य पारदादिधातुमारकत्वात् तथात्वम्।

धातुद्रावक पु० धातुं द्रावयति द्रु–णिच्–ण्वुल्। धातुद्रुतिकारके (सोहागा) ख्याते पदार्थे पारस्करनि०।

धातुनाशन त्रि० धातुं नाशयति नश–णिच् ल्यु। स्वर्णादिधातुमारके २काञ्जिके न० त्रिका०।

धातुप पु० धातुं पाति रक्षति पा–क। रसरूपे प्रथमधातौ शब्दच०। "आरुह्य धमनीर्गत्वा धातून् सर्वानयं रसः। पुष्णाति, तदनु स्वीयैर्व्याप्नोति च तनुं गुणैः" भावप्र० तस्य सर्वधातुपोषकत्वोक्तेस्तथात्वम्। "रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः। स तु व्यानेन विक्षिप्तः सर्वान् धातून् विवर्द्धयेत्। केदारेषु यथा कुल्याः पुष्णन्ति विविधौषधीः। तथा कलेवरे धातून् सर्वान् वर्द्धयते रसः" भावप्र०।

धातुपाठ पु० धातूनां पाठो यत्र धातवः पठ्यन्तेऽत्र आधारे घञ् वा। पाणिन्यादिप्रणीते धातूनामर्थावबोधकग्रन्थभेदे। "धातुपाठः स्वदाद्यक्रमादन्तादिमक्रमः "धातवः पठिताः पाठसूत्रलोकागमस्थिताः" इति च कविकल्पद्रुमः। एवं पाणिनीयः भूसत्तायामित्यादिधातुपाठोज्ञेयः।